

Петар В. КРЕСТИЋ
Историјски институт
Београд

КНЕЗ И КРАЉ МИЛАН У МЕМОАРИСТИЦИ

Када је Љубомир Каљевић¹ у својим сећањима, осликавајући портрет краља Милана, окарактерисао овог српског владара као специфичну особу (*sui generis*), којој нико није био налик међу савременим европским монарсима,² вероватно није у потпуности био свестан до које је мере успео да продре у суштину описа ове значајне и изнад свега занимљиве личности, која је по много чему обележила историју Кнежевине, потом Краљевине Србије у другој половини XIX века. Да је претходно речено заиста тачно, можда најбоље може да потврди крајње несвакидашња судбина, која се краљу Милану приказала у свом најпревртљивијем лику. Да ли знате још некога да је постао владар са четрнаест година, да се оженио у двадесет првој, развео и одступио са престола у тридесет петој, да је владао пуних двадесет година а умро у четрдесет седмој години? Овим не баш дичним рекордом може се похвалити једино Милан Обреновић IV.³

На српски престо краљ Милан уздигао се под необичним околностима. После убиства кнеза Михаила, 1868. године, син Милоша Обреновића⁴ и синовац убијеног кнеза изабран је за српског владара, пошто га је министар војни Миливој Блазнавац,

¹ Љубомир Каљевић (1841-1907), политичар, министар финансија и иностраних послова, председник Народне скупштине, председник коалиционе владе младоконзервативаца и млађих либерала, један од оснивача Напредне странке.

² Љубомир Каљевић, *Моје усјомене*, Београд 1908, 23.

³ Пишући о краљу Милану Божидар С. Николајевић назива га „владарски необичњак“ (Божидар С. Николајевић, *Из минулих дана, сећања и докуменџи* (приредио Светомир Б. Николајевић), САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књ. XXXIV, Београд 1986).

⁴ Милош Обреновић (1829-1861), син Јеврема Обреновића. У браку са Маријом Катарџи добио је сина Милана, будућег владара Србије.

вештим коришћењем свога утицаја на војску, уз помоћ официра довео у Србију. Овај, по оценама савременика лепушкаст дечак, био је дочекан од народа уз буру одушевљења а његово пунолетство ишчекивано је са вером и великим надањима у добробит и напредак земље.⁵

По смрти Милановог учитеља, филозофа Ујета (Huet), поштеног, разумног и образованог човека,⁶ који је с њим дошао из Париза и који је представљао снажан ауторитет малолетном кнезу, намесништво⁷ је за новог учитеља поставило Меду Пуцића,⁸ великог добричину и до крајности попустљивог, кога је овај, по изјавама самог краља Милана, „често малтретирао [...] јогунством и каприцима“.⁹ Пуцићу савременици приписују највећу одговорност за владарево немарно и погрешно васпитање, које се могло уочити често и у различитим приликама. Навешћемо само мишљење Николе Крстића¹⁰: „...Код руског цара био је бал, па кнез позван није знао играти [...] Васпитање кнежево није било у добрим рукама. Пуцић није био за тај посао, да управља кнежевим васпитањем. За учитеље нису бирани били људи, који би у стању били на задовољство свршити тежак и мучан посао обучавања кнежева. И у самом Београду могло се наћи бољих учитеља, но што их је имао кнез. А све да се код нас нису могли били наћи добри учитељи требало их је наћи на страни, и довести их у Београд; или кнеза послати на страну, и тамо га васпитавати. Кнез није ни учио језик немачки, а тај му је од преке потребе. Ако ће бити, док постане старији - човек од реда, видеће колико му треба да учи“.¹¹

⁵ Никола Крстић, *Мемоари: Јавни живот*, Бузјаш, 1.VII 1872, Архив САНУ, бр. 7200.

⁶ Пореклом Француз, професор универзитета у Гану (Белгија), познат књижевник.

⁷ Састављено од Миливоја Блазнавца, Јована Ристића и Јована Гавриловића.

⁸ Кнез Медо Пуцић (1821-1882), дубровачки властелин, књижевник, носилац ордена Св. Јована Јерусалимског.

⁹ „С њиме сам радио шта сам хтео. Да га узјашем и потерам, он не би протествовао, већ би касао из собе у собу, само да мене задовољи. Сиромах Медо, није се ни добро провео код мене, али и ја нисам профитирао од њега па смо квит“ (Љ. Каљевић, *нав. дело*, 34). За Пуцића Алимпије Васиљевић каже: „само је спавао и јео!“ (Алимпије Васиљевић, *Моје усјомене*, /приредио Радош Љушић/, Београд 1990, 100).

¹⁰ Никола Крстић (1829-1902), правни историчар, професор Лицеја, председник Касационог суда, потпредседник Државног савета, члан Друштва српске словесности.

¹¹ Н. Крстић, *Јавни животи*, 1.VII 1872, АСАНУ, бр. 7200. Овај проблем слично је сагледавао и Вукашин Петровић: „Та разлика у говору и делању по свој прилици долази од неспремности. Краљ Милан је даровит човек али није ништа учио. Природни дар оспособљава га да лепо говори, а оскудица у научној спреми одузима му снагу за истрајни и логични рад“ (Вукашин Ј. Петровић, *Мемоари*, АСАНУ 7247/IV).

По свим критеријима времена у којем је живео, Милан Обреновић је сматран прилично лепим и добро развијеним човеком,¹² и поред очигледног вишка килограма.¹³ На правилном лицу најупечатљивије су биле очи, живе и продорне. О будућем супругу тако се изјаснила и Наталија Кешко, иако јој је засметао његов непријатан глас, док су њене млађе сестре биле одушевљене младим владоцем.¹⁴ Једино што је заиста нарушавало изглед његовом мужевном лицу, са истуреном брадом, поред танке, увучене горње усне, због које се чинило да се ради о пакосној особи, била је прилична крезубост, коју је покушавао да прикрије тако што је при смејању најчешће шаком заклањао уста, пошто није могао да трпи протезу, па је избегавао да је носи кад год је то било могуће.¹⁵

Краљ Милан био је страсна особа и ту страст испољавао је у различитим облицима.

Био је страстан пушач. Током разговора је сваки час вадио златну табакеру са монограмом у брилијантима при врху, палећи једну цигарету за другом. Пушио је на својствен начин – од сваке цигарете повукао би по три-четири пута, а потом би је гасио, не водећи рачуна да баца тек започету цигарету. Како наводи један од очевидаца, „били су то у правом смислу ‘краљевски’ пикавци, управо до пола попушене цигарете, какве би обичном смртном пушачу – неком практиканту или ђаку, рецимо – биле идеал и души посланица“.¹⁶ Као својеврстан вид концентрисања, краљ је имао навику да током разговора на листу папира оловком црта кругове око металног новца, кованица од једног и пет динара, склапајући на тај начин разноврсне геометријске фигуре, које би потом цепао и бацао у ватру.¹⁷

Био је пасиониран коцкар. Тај његов порок свакако није могао да остане скривен од очију јавности, која је с негодовањем посматрала владара како време траћи играјући карте, занемарујући своје обавезе

¹² То му нису порицали ни они који га нису волели: „Краљ Милан заиста је згодан човек, по изразу кога ми у Црној Гори употребљујемо за мушке, а мати му је једна у свијету позната љепотица“ (Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, књ. 2 (приредио Слободан Томовић), Цетиње/ Титоград 1985, 242).

¹³ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, Београд 1934, 280.

¹⁴ Краљица Наталија Обреновић, *Моје усјомене* (приредила Љубинка Трговчевић), Београд 1999, 68, 72.

¹⁵ Б. С. Николајевић, *Из минулих дана*, 95.

¹⁶ *Истио*, 96.

¹⁷ О томе, поред осталих, говоре Вукашин Петровић (*Додаци мемоара*, АСАНУ 7247/ХИИ), и Пера Тодоровић (*Дневник*, /приредила Латинка Перовић/, Београд 1990, 99).

и губећи с времена на време и позамашне своте новца.¹⁸ У почетку су карташке сеансе, најчешће одржаване у двору са страним дипломатама, почињале после вечере и трајале до поноћи, а током времена продужаване су до јутарњих часова.¹⁹ Поменута пасија у вези је са једном великом и непролазном краљ-Милановом страственом љубави – љубави према новцу, које се није одрекао све до смрти, јер је, како је једном приликом изјавио супрузи, „богатство једина и највећа титула доле на земљи“.²⁰ Наиме, већ од првих дана по доласку на престо Милан је испољио изузетну склоност ка расипништву, која се током година непрестано увећавала.²¹ Склоност ка трошењу, примењена убрзо по доласку у Србију,²² већ 1875. достигла је такве мере да је, говорећи о томе, Никола Крстић записао: „Дођосмо после у реч о трошењу; и ја и том приликом уверих се, што одавна приметих, да ће велики кнежеви трошкови моћи произвести за њега и за земљу велике неприлике [...] Тако се исто не штеди ни при кнежевом асталу. И у хаљинама је кнез раскошан; прави их немилице, обуче једанпут два, па их поклања јагеру, који, каже се, има већ на 10-15.000 стеченог капитала. За куvara се одавна чује да толико меса троши на рачун конака, да у Беч у центиме шаље *fleisch extract* на форму Лабировог препарата. Рукавица по 2-3 пара на дан потроши; од Николе шустера знам, да исто тако много и чизама и ципела троши [...] Кнез је врло штедар, дарезљив. Кад је на путу, само ако спази неку сироту, нареди да јој се да по неколико дуката. [...] Поручио је 8 великих својих слика – свака кошта 1.000 франака – па сад не зна, шта с њима да ради. Једну је поклатио Мариновићу.“²³ У путу у свакој вароши куповао је

¹⁸ „Гђ. Ц. каже, да се сад Краљ карта са женама – посланиковицама, и њиховим ћеркама – и да је вандаловица [sic!] ту пре добила на картама повећу суму новца. Заиста владалац сваке земље могао је корисније употребити своје време!“ (Н. Крстић, *Јавни живоић*, 13. IV 1872, АСАНУ, бр. 7207).

¹⁹ Краљица Наталија, *нав. дело*, 115.

²⁰ Ђока Јовановић, *Буџарски рај*, АСАНУ, бр. 14.206/1.

²¹ Љ. Каљевић, *нав. дело*, 33; Милан Пироћанац, *Белешке* (приредила Сузана Рајић), Београд 2004, 480, 485.

²² „Рече ми Мариновић да је говорио кнезу, да треба да штеди; и да му је кнез рекао, да он штеди, јер су му сва непокретна добра у целости сачувана, но наслеђене бонове као да је потрошио. Дарезљивост – штедрота – лепа је црта у кнеза, само да не пређе у лакоћу трошења, јер таква лакоћа могла би бити почетак неприликама, које би несумњено изашле отуд, што би кнежева каса остала празна, и тиме постала недовољна за подмиривање трошкова кнежевог двора“ (Н. Крстић, *Јавни живоић*, 20. VI 1873, АСАНУ, бр. 7200).

²³ Јован Мариновић (1821-1893), политичар и дипломата.

разне ствари, особито много женске украсе“.²⁴ Потврђујући Крстићеве речи, Ђорђе (Ђока) Јовановић, тадашњи лекар на двору Обреновића, задужен за здравље принца Александра, описујући догађаје после абдикације краља Милана, пошто је овај добио велику своту новца као позајмицу од руске банке, забележио је следеће: „Старом коцкару и распикући било је довољно само пет месеци да страћи оних 2 милијуна, јер већ у марту 1892. год. краљ извештава Артемизу да је све своје имање на игри и курсевима изгубио...“.²⁵ Слично њему је на краља гледао и Милан Пироћанац,²⁶ који је чак веровао да је краљ Милан ушао 1885. у рат са Бугарском како би на тај начин намакао новац преко потребан за исплату менице од два милиона динара, а који је позајмио од посредника из Монархије.²⁷

Један од најкрупнијих порока краља Милана биле су жене. По Каљевићевом мишљењу, изграђеном на основу дугих и отворених разговора са Маријом Обреновић, краљевом мајком, особине као што су расипање, лакомислено задуживање, непостојаност и слабост према лепшем полу Милан је наследио од оца.²⁸ Краљева прва сексуална искуства, уприличена уз подршку и под будним надзором намесника, настављена су током младићког доба све до женидбе.²⁹ Почетна опчињеност и заљубљеност супружника само су привремено одложиле избијање краљевих нагона, који су, стицајем околности, поред пропуста у образовању, били појачани неадекватном бригом окружења у којем је растао. Распусност и необузданост, који су током година узимали све више маха, добили су додатни подстицај снажењем нетрпељивости између двоје супружника. Током времена мењале су се и множиле краљеве милоснице: госпође Мица Протић,³⁰ Назос,³¹

²⁴ Н. Крстић, *Јавни животи*, 17. I 1875, АСАНУ, бр. 7201.

²⁵ Ђока Јовановић, *Моје усјомене из дворског живота*, АСАНУ, бр. 14.206/2.

²⁶ Милан Пироћанац (1837-1897), вођа Напредне странке, начелник Министарства спољних послова, председник српске владе 1880-1883, правни заступник Железничког друштва, аустрофил.

²⁷ М. Пироћанац, *Белешке*, 522.

²⁸ Љ. Каљевић, *нав. дело*, 33.

²⁹ Проблеме које је имао са мешањем намесника у његов приватни живот описао је краљ Милан, непосредно пред веридбу са Наталијом Кешко на следећи начин: „Не даду ми мира. Замерају ми, што имам женску – Лепос[ава] Нов[аковић] – коју волем; а она се баш у ништа не меша, није метреса, као што су биле по неке, да се плете у послове државне“ (Н. Крстић, *Јавни животи*, 28. IV 1890, АСАНУ, бр. 7210).

³⁰ Супруга Косте Протића (1831-1892), генерала, маршала Двора и начелника Штаба Врховне команде у рату 1877-1878.

³¹ Супруга грчког отпавника послова у Србији.

Сајферт,³² Артемиза Христић³³ и многе друге,³⁴ а ту је и његов крајње чудан однос према сестри од ујака, Марији Катарци,³⁵ што је само додатно продубљивало јаз између Наталије и Милана, који је ионако био велики. По мишљењу већине савременика, и поред бројних и нескривених владаревих афера и скандала, који се ничим нису могли правдати, одговорност за насталу ситуацију сносило је обоје супружника: „краљица казује за краља, као да није чисте памети, те томе приписује, што се нису слагали. Ристић на ту тачку у писму умесно примећује, да она показује меру нежности, којом је гајила супружанске одношаје. И заиста, да је краљица умела да себе савлађује, да попусти, да буде милокрвна, блага, умиљата, она је могла да савлада бујну и наглу нарав краља Милана. И то би било добро и за њу, и за краља, и за династију, и за земљу. Али тврдоглавство и упорство главна је карактерна црта и код једног и код другог. Краљица зове својим ‘поносом’ то, што је у ствари тврдоглавство и непопустљивост. Баш пре неки дан дознадох, како је краљица причала једној својој повереници [...] да је краљ увече изгрди и испсује; а сутра ујутру поручи јој, да жели да пије кафу код ње у соби до њеног кревета; но она, увређена од синоћ није му то дозвољавала“.³⁶ Обома им је замјерано да су пренебрегли значај положаја који су заузимали, да су дозволили да их надвладају емоције као да су приватне личности, што они сигурно нису били, а да ни најмање нису водили рачуна о погубним последицама које су тиме могли изазвати по народ и државу.³⁷

³² Супруга Ернеста Сајферта, инжењера I класе у железничкој инспекцији.

³³ Ђерка Василића, дворског архитекте у Цариграду. Супруга Милана Христића, секретара краља Милана, потом посланика у Берлину.

³⁴ „Кажу као позитивно да краљ Милан има у Нишу неку Сајфертову за милосницу. Најпре је био у односима љубавним са старијом сестром која је удата за неког инжинира, а у последње време да је дошла њена млађа сестра, девојка, у Ниш и да је место своје сестре заузела. Прву је познао, веле, краљ у Нишу или Глајхенбергу. Веле да је крупна, масна и плава и доста лепа. За млађу веле да је сасвим лепа. Ту може лежати узрок што се често краљ, без другог разлога, у Нишу задржава“ (М. Пироћанац, *Белешке*, 242).

³⁵ Стојан Новаковић, *Двадесет година Уставне йолићике у Србији, 1883-1903*, Београд 1912, 24-26; Краљица Наталија, *нав. дело*, 136, 138, 140, 143, 155, 180-184

³⁶ „У жељи да остане лепа, спавала је у мидеру, и није допуштала краљу, да јој се љубавно приближи“ (Н. Крстић, *Јавни живоји*, 21. I 1891, АСАНУ, бр. 7211). Крстић је сматрао да „у интересу би и краља и краљице, и њиховог сина, и краљевске династије било, да је краљица према краљу попустљива, умиљата, да уме да пробуди у њега према себи љубав, и пробуђену да задржи; јер би можда могла још имати порода; а то би била гаранција за будући мир у земљи“ (*истио*, 13. IV 1887, АСАНУ, бр. 7207).

³⁷ Владимир Јовановић, *Успомене* (приредио Василије Крстић), Београд 1988, 480.

„Место да блистају круном политичких врлина“, жалио се Владимир Јовановић, „па да у љубави према народу, који их је на престо подигао, налазе снаге за савлађивање међусобних несугласица, они су окоревали у међусобном инату, оглушујући се према разлозима разума, дужности и општег добра“.³⁸ Овакво понашање краљевског пара објашњавано је на следећи начин: „Наталија није била довољно спремна за краљицу; краљ Милан није био васпитаван за мужа. Обоје одрасли као сирочад, нису имали прилике да се упознаду ни са лепим ни са тамним странама породичног живота. Зато нису ни он ни она умели да се снађу у браку. Утицаји са стране злоупотребљавали су ову слабу страну њихову. И брак је постао између њих немогућ“.³⁹ У необузданој међусобној мржњи и краљ Милан и краљица Наталија нису се либили да учине било шта од оног за шта су веровали да ће нанети штету другој страни. Ипак, у ретким периодима смиривања сукоба, који се протезао годинама и стварао веома ружну слику о Србији у очима Европе,⁴⁰ и краткотрајних помирења краљица, и поред свега, у више наврата показала је жељу да пређе преко претрпљених увреда, па чак и да краљу, који се поново нашао у финансијским потешкоћама,⁴¹ поклони 100.000 динара, уз његово обећање да ће поништити развод брака.⁴²

³⁸ *Истио*.

³⁹ В. Ј. Петровић, *Мемоари*, АСАНУ 7247/VI. У додацима својих мемоара о краљици каже и следеће: „Неваспитана за круну, није умела ни да је носи ни да је одржи; не научена, није ценила моћ и снагу знања. У ње се све своди на расположење, на симпатије и одвратност, које су се мењале често пута само по томе, шта је за кога чула или шта је снила“ (Вукашин Ј. Петровић, *Додаци мемоара*, АСАНУ 7247/XIII).

⁴⁰ О томе речито извештава Вукашин Петровић: „Калај је још више знао и казао ми о стању, у коме се налази брачни сукоб нашег краљевског пара; али ме увераваше да сви пријатељи краљеви раде на смиривању тога сукоба, како не би избио у јавност; јер, рече Калај, ако продре изван граница двора београдског, онда је то несрећа и по краља и по краљицу, и по Србију“ (В. Ј. Петровић, *Мемоари*, АСАНУ 7247/VI). За разлику од његовог прилично неутралног држања, хрватски бискуп Јосип Јурај Штросмајер стао је на краљичину страну: „За краља се овде чује, да је лак у љубави, - он је јачи израз употребио – за краљицу се није чуло тако шта, она је морална женска. Претпоставка је дакле против краља. Говори се, да краљица тешко рађа, да се налази њен живот у погибли, кад је у порођају. Против ње је поступљено сурово; и ја се чудим, да нису опазили ни у Бечу ни у Берлину, да је таквим поступком повређен сјај престола, и то не само оног у Београду, но свију престола“ /подвукао П. В. Крстић/ (Н. Крстић, *Јавни животој*, 7.VII 1888, АСАНУ, бр. 7208). Такође, види: М. Пироћанац, *нав. дело*, 431-2; С. Новаковић, *нав. дело*, 41.

⁴¹ У том моменту краљ Милан је имао дуг у износу од 345.000 франака.

⁴² Ђока Јовановић, *Буџарски раји*, АСАНУ, бр. 14.206/1.

По свему судећи, та нетрпељивост је захваљујући интригарењу⁴³ достигла врхунац 1885. године, после српског пораза од Бугара на Сливници, када је краљу дојављено да краљица планира, у ишчекивању његове скоре абдикације, да се прихвати регентства. Тешко је утврдити праву истину о поменутом питању, о којем писци мемоара пружају супротстављена сведочанства.⁴⁴ Прича о Наталијиној намери да се прихвати регентства сигурно је додатно изиритирала краља, ионако преосетљивог и до крајности изнервираног и самим поменом краљичиног имена. Са жељом да осујети Наталијину „заверу“, у коју је дубоко веровао, привремено је одустао од напуштања престола, хладнокрвно и стрпљиво разрађујући свој план до танчина. Савременицима је постало јасно да су развод, доношење устава из 1888. и абдикација делови једне добро вођене акције, чији је крајњи циљ био развод краљевског брака. Непосредно пред абдикацију, у покушају да га наговори да се прихвати места у будућем намесништву, краљ Милан је отворено образложио Јовану Авакумовићу разлоге због којих се одлучио на тај чин: „Један је узрок у томе, што му је већ досадила борба са престола, а, по својој прошлости и убеђењу, не може и неће, радикале да позове на власт. Други је узрок абдикације у томе, што абдикацијом може постићи да се једном курталише Наталије, која му је огорчила живот својим каприсима. Он се, истина, развео са Наталијом; али она, по сујети, неће му никад дати мира, док је он на престола, и док се она, дотле, може називати краљицом. А трећи и најглавнији узрок абдикације тај је, што се Русија и руски цар према њему не понашају пријатељски, те отуда трпи Србија. Ово се не може променити, док он буде на престола. А његов син може вратити пријатељство руског цара, које је Србији и српству тако потребно“.⁴⁵

⁴³ Алимпије Васиљевић је за клеветање краљице краљу Милану оптужио политичког противника Милутина Гарашанина (А. Васиљевић, *Моје усјомене*, 149). Ипак, судећи по свеукупном држању Гарашанина у односу на сукоб међу супружницима, тешко је поверовати да је Гарашанин то учинио.

⁴⁴ Док су, на пример, Вукашин Петровић (*Додаци мемоара*, АСАНУ 7247/ХИИ), Стојан Новаковић (*нав. дело*, 30) и Јован Авакумовић (*Мемоари*, АСАНУ, бр. 9287/ИИ) сматрали да је Наталија била „загрејана“ за преузимање регентства, Љубомир Каљевић (*Љ. Каљевић, нав. дело*, 38-39), Милан Пироћанац (*нав. дело*, 334) и сама краљица (Краљица Наталија, *нав. дело*, 169, 174-176, 178, 180) сматрали су да је питање регентства било покренуто стицајем околности, објашњавајући да је предлог потекао од грофа Кевенхилера, дакле, да је то била идеја која је потекла с аустријске стране.

⁴⁵ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, АСАНУ, бр. 9287/ИИ.

Поред разлике у менталитету, а готово невероватне сличности у наравима, Милан и Наталија су се дијаметрално разликовали у многим особинама, које су стварале нетрпељивост и искључивале могућност заједничког живота. Можда се то најбоље може видети на примерима њиховог различитог односа према два битна сегмента који су сачињавали живот људи у XIX веку: према религији и према нацији. За разлику од краља Милана, краљица Наталија је била дубоко религиозна особа, која је редовно посећивала цркву и чудила се мужевљевом омаловажавајућем односу према вери.⁴⁶ Слична разлика могла се међу њима уочити и када је био у питању однос према нацији. Наталија се веома поносила својом домовином Русијом. По венчању и преласку у Србију лако се уклопила у нову средину и заволела је народ чија је краљица била, чак до те мере да је краљ често осећао љубомору због популарности коју је својим ангажовањем стекла међу Србима, нарочито мајчинском бригом за рањенике после пораза 1885. године. Међутим, године које су следиле, за краљицу, по свему судећи, биле су до те мере трауматичне и преломне да је у писму Стојану Новаковићу изјављивала чак да Србију презире и да је она за њу мртва.⁴⁷ Синовљева женидба Драгом Машин, нов ударац, који је подједнако тешко поднела, пресудно је утицала на њену одлуку да пређе у католичанство.⁴⁸

Краљ Милан није био религиозан човек,⁴⁹ иако је недељом и празницима заједно са супругом одлазио у цркву.⁵⁰ Такође, није непознато да краљ није гајио претеране симпатије према свом народу. „Милан није волео своју земљу и није је ни разумео“, речи су краљице

⁴⁶ Вукашин Петровић, кога је краљица сматрала аустријским доушником и са којим је прекинула односе, њен каснији прелазак у другу веру видео је као део политичке игре: „Била је пријатељ цркве и парадирала је православљем, докле није, по женидби свога сина с Драгом, за инат, прешла у католичку веру. То јој је са свим убило углед у Србији“ (В. Ј. Петровић, *Мемоари*, АСАНУ 7247/VI).

⁴⁷ Ђ. Јовановић, *Бугарски рај*, АСАНУ, бр. 14.206/1.

⁴⁸ Стојан Новаковић, *нав. дело*, 23-24. Ово потврђује и сама краљица, описујући свој повратак са Јалте: „Све су учинили да сакрију време нашег доласка; чак су задржали и личне депеше упућене особама из моје пратње [...] Радост што нас опет виде била је толико живља што је била неочекивана. На брзину су украшаване куће и народ је сав срећан истрчавао пред нас кличући одушевљено, а Миланово ионако мрачно лице смрачивало се још више“ (Краљица Наталија, *нав. дело*, 211).

⁴⁹ „Још један врло стваран разлог који је подстакао наше разилажење било је његово потпуно одсуство вере“ (*Истио*, 85); „На моје упорне молбе, Милан пристаде да се причести са мном на Ускрс; мислила сам да ће то учинити пре свега из љубазности, а касније ће се навићин а то док му не постане потреба“ (*Истио*, 85, 86).

⁵⁰ *Истио*, 86,158; М. Пироћанац, *нав. дело*, 469.

Наталије.⁵¹ Ђока Јовановић је навео краљеву изјаву у писму супрузи да „он не верује у будућност српске расе“.⁵² Као потврда да тај исказ није извучен из контекста или је изговорен у афекту, што би било блиско владаревом темпераменту, може да послужи и цитат краљевих речи изговорених у разговору с Пироћанцем, почетком 1885. године: „Између мене и овог народа постоји један обични *abime* [амбис]“.⁵³ У прилог овој несвакидашњој тврдњи најбоље говори краљица Наталија када се у својим мемоарима присећа колико ју је изненадио краљев предлог да се венчају у иностранству, чудећи се чињеници да он не жели да своју срећу покаже свом народу и да је подели са њим.⁵⁴ Добронамерну, а свакако тачну оцену, која самим тим представља тешку осуду краљ-Милановог хладног и одбојног држања према Србији и Србима, непосредно по добијању вести о својевољном иступању из српског држављанства, изрекао је Никола Крстић док је анализирао тај чин у својим белешкама: „Одрицати се права очинских, па и права држављанских није ствар лепа. Краљ Милан каже, да је то његова последња и највећа жртва! И јесте ил управ и била би жртва за човека, који осећа шта је то бити отац, бити син отаџбине. Има ли краљ Милан тих осећаја? Ако их има, мора да му је голема невоља, кад се решио, да даде од себе изјаву, која на њега и његово име баца тако црну сенку“.⁵⁵ Стога, и чланак „Краљ Милан и народ“, Пере Тодоровића, део већег рада, писаног у виду својеврсног некролога, у коме он оповргава бројне написе који критикују Миланов однос према српском народу, треба тако и схватити: као жељу доброг znalца и великог дужника да се о покојном пријатељу говори само лепо.⁵⁶

⁵¹ Краљица Наталија, *нав. дело*, 146.

⁵² Ђ. Јовановић, *Буџарски рај*, АСАНУ, бр. 14.206/1.

⁵³ М. Пироћанац, *нав. дело*, 153.

⁵⁴ Краљица Наталија, *нав. дело*, 70. У писму краљици Наталији, описујући како је дочекан у Бечу, изјавио је „како су Аустријанци космополите а Срби шовинисте“ (Ђ. Јовановић, *Буџарски рај*, АСАНУ, бр. 14.206/1). Наводећи да је он на престолу да управља, а не да буде управљан, па да ће стога „он све радити не за љубав Срба но за љубав [сина] Саше“ (*истио*).

⁵⁵ Н. Крстић, *Јавни животи*, 23. III 1892, АСАНУ, бр. 7212. Каљевић цитира и Пироћанчеве речи прекора, упућене краљу Милану, које се односе на исти чин: „Кад си онако лако прежалио престо, бацио под ноге владалачке дужности и имао срца да оставиш малолетног сина, да се он бори са тегобама противу којих се ти као зрео човек хтео или смео борити, с каквим правом тражиш сад од нас да ми рушимо што си ти створио, а што ти сада не годи“ (Љ. Каљевић, *нав. дело*, 47).

⁵⁶ Пера Тодоровић, *Српска ствар у Сјарој Србији. Успомене на краља Милана* (приредила Латинка Перовић), Београд 1997, 303-309.

Овај недостатак осећаја према сопственом народу, наравно, не значи да су тачне тврдње политичких противника да у венама Милана Обреновића нема ни капи српске крви, као и да он не припада лози Обреновића, већ да му је отац Молдавац а мајка Влахиња.⁵⁷ Милан јесте рођен у Румунији, његова мајка Марија јесте била представница румунске аристократске породице Катарци, али је његов отац Србин, Милош Обреновић, син Јеврема Обреновића, рођеног брата кнеза Милоша.⁵⁸

Не марећи претерано за народ којем је припадао и који га је изабрао за свог владара, истовремено је показивао велико поштовање за поједине народе у окружењу.⁵⁹ Мађаре, како је тврдио, ценио је као нацију која је у кратком временском периоду успела да оствари напредак у развоју саобраћајне инфраструктуре (пре свега железнице), трговине, као и пољопривреде и сточарства, а пре свега због високоразвијене државотворне идеје, која је продрла у све слојеве мађарског друштва.⁶⁰

Добро је познато краљ Миланово аустрофилство.⁶¹ Међутим, до Берлинског конгреса краљ је представљао оданог русофила, што, уосталом, потврђује и сама краљица.⁶² Авакумовић ову драстичну промену краљевог политичког курса приписује управо „небратском понашању Русије спрема Србије“⁶³, чијом заслугом је Србија остала без видинског и трнског среза, који су дати Бугарској, затим без делова око Врања, који су остављени Турској, као и без Босне и Херцеговине, коју је, на ужас Срба и словенских народа у целини, окупирала Аустрија.⁶⁴ Од тог времена љубав према Русима прерасла је код

⁵⁷ „Народ српски није волео краља Милана. Он га је уопште сматрао као странца од влашке крви“ (М. Пироћанац, *нав. дело*, 470); види и: Војвода Г. Вуковић, *Мемоари*, књ. 2, 249.

⁵⁸ С. Јовановић, *нав. дело*, 270, 271. По Јовановићевим тврдњама, претпоставка да Милан није Обреновић, већ да је син грофа Кузе, у потпуности је неоснована.

⁵⁹ „Краљ Милан није волео ни Србе из осталих крајева под туђином [...] Њему је и најгори Немац, Мађар, био пријатељ – а Црногорац, Бошњак, Херцеговац, Војвођанин, непријатељ“ (*Тасин дневник /1870-1906/*, /приредио Живојин Алексић/, Београд 1991, 368).

⁶⁰ Н. Крстић, *Јавни животи*, 25. III 1884, АСАНУ, бр. 7204.

⁶¹ „Обреновићи беху осведочени приврженици Аустрије; они су се због ње разилазили каткад и с властитим народом“ (Б. С. Николајевић, *Из минулих дана*, 239).

⁶² „Милан је у то време био русофил колико год се то пожелети може...“ (Краљица Наталија, *нав. дело*, 88).

⁶³ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, АСАНУ, бр. 9287/II.

⁶⁴ „Нисам од оних, који би одобрио кнезу Милану његову аустрофилску политику. Ну према онаквом понашању Русије спрема Србије, могу да разумем да је кнез Милан,

краља Милана у неконтролисану мржњу, па чак и у неку врсту фобије.⁶⁵ Окренувши се у потпуности Аустрији, на коју се ослањао и коју је слепо слушао, заслепљен њеним сјајем и моћи, користио је сваку прилику да истакне своју верност аустријском цару.⁶⁶ По Пироћанчевом мишљењу, заокрет према Аустрији, који је довео до успостављања неке врсте протектората, а свакако њеног пресудног утицаја на развој догађаја на унутрашњополитичком плану у Србији, Милан није учинио због државних интереса, који су били угрожени одлукама Берлинског конгреса, већ из крајње себичних разлога и уверења да је само Хабзбуршка монархија у стању да га одржи на власти.⁶⁷ У вођењу спољне политике краљ Милан је испољио још једну особину, искључивост, која је у значајној мери обележила како његову судбину, тако и судбину државе чији је суверен био. Пошто је успоставио добре односе са Аустријом, сматрао је својом дужношћу да буде непријатељ Русије.⁶⁸ Гавро Вуковић⁶⁹ наводи краљеву дилему: „Све могу разумјети, али не могу вјештину књаза Николе, како може бити добро и са Аустријом и са Русијом, у једно исто вријеме; јер ја то нијесам могао никад постићи, већ кад сам хтио бити добро с једном, сљедствено је долазило зло с другом, и то до моје абдикације“.⁷⁰ Исти мемоариста, за кога се не може рећи да му је био наклоњен, ипак је одао краљу и својеврсно признање: „Чудновато је да су скоро сви државници у Србији падали

немајући потпоре у Русији, могао мислити да ће за Србију бити корисно наслањање на Аустрију“ (*истио*). „Милан ми је писао из Ниша, где је отишао на извесно време у тек освојене крајеве, да Аустрији и њеној добронамерној подршци дугујемо што смо задржали Врање, а нарочито Пирот који су Руси хтели дати Бугарима на нашу штету, и упозоравао ме да се убудуће добро држим према његовим новим пријатељима и да се на њих не мрштим као дотад“ (Краљица Наталија, *нав. дело*, 91).

⁶⁵ „Краљ Милан веровао је целог свог живота, да све што се на њ управи, долази са руске стране...“ (*Тасин дневник*, 340).

⁶⁶ „Из разговора који је краљ Милан имао са кореспондентом Нове слободне пресе види се да краљ рачуна много на аустријску потпору за будућност. Он је казао да ће док живи остати апсолутно веран цару *Фрањи Јосифу*...“ (М. Пироћанац, *нав. дело*, 468). Упореди и: В. Јовановић, *нав. дело*, 475-476.

⁶⁷ *Истио*, 469. Да су ови односи пролазили кроз различите мене, види се из мемоара краљице Наталије: „Милан је већ шест година водио политику безрезервног пријатељства са Аустријом. Често је наилазио на разочарања, и у тим тренуцима одговарао би му заокрет, али је страховао да је загазио сувише дубоко против Русије“ (Краљица Наталија, *нав. дело*, 189).

⁶⁸ *Истио*, 101.

⁶⁹ Гавро Вуковић (1852-1928), војвода, министар иностраних дела Кнежевине Црне Горе, председник Државног савета.

⁷⁰ Војвода Г. Вуковић, *Мемоари*, књ. 2, 371.

у једну исту грешку, осим краља Милана, држали су да су толико снажни да могу водити једну самосталну политику на Балкану⁷¹. По Вуковићевом мишљењу, овај владар је на плану спољне политике начинио једну једину грешку, и то у избору силе заштитнице, одабравши Аустрију уместо Русије.⁷²

С подједнаком мржњом краљ Милан се односио и према Црној Гори и Црногорцима,⁷³ оличеним у његовом заклетом политичком противнику и вечитом ривалу у борби за српски краљевски престо, кнезу Николи.⁷⁴ Истине ради, за такво понашање краљ Милан је добио више него довољно повода. Аспирације кнеза Николе додатно су подгрејале вође радикала, који су, тражећи од њега помоћ у обарању династије Обреновић, предложили да са већим црногорским трупама упадне у Србију и на власт доведе Петра Карађорђевића.⁷⁵ Наравно, не намеравајући да помаже Карађорђевићу да поврати престо, он је учинио све да вести о поменутих припремама за упад Црногораца и српских емиграната у Србију доспеју до краља Милана, не би ли на тај начин изазвао унутрашње немире у њој, који би можда могли да изазову обарање Обреновића.⁷⁶ Како је записао војвода Симо Поповић у својим *Мемоарима*, ако ове активности кнеза Николе нису биле од пресудног значаја, онда су сигурно значајно допринеле одлуци краља Милана да абдицира. Из тих разлога мржња према кнезу Николи и Црногорцима, која је била толика „да му при самом помену њином пена удари на уста“,⁷⁷ сигурно није могла да буде ублажена неискреним односом и учесталим интригама, који су непрестано оптерећивали двојицу владара.

Безосећајност, као једна од главних карактерних црта краља Милана, није се ограничавала само на српски народ, који је за њега представљао једну не претерано познату и јасно дефинисану категорију, већ се односила и на његове блиске политичке сараднике и

⁷¹ Војвода Г. Вуковић, *Мемоари*, књ. 3, 246.

⁷² *Истио*.

⁷³ „Краљ Милан је јако мрзео Црногорце и Русе“ (*Тасин дневник*, 368).

⁷⁴ О амбицијама књаза Николе да заузме српски краљевски престо недвосмислено говори Пироћанац у својим *Белешкама* (М. Пироћанац, *нав. дело*, 60).

⁷⁵ Војвода Симо Поповић, *Мемоари* /приредили Јован Р. Бојовић и Новица Ракочевић/, Цетиње/Подгорица 1995, 344. Слично пише у својим *Мемоарима* и Гавро Вуковић (Војвода Г. Вуковић, *Мемоари*, књ. 2, 237).

⁷⁶ *Истио*, 345.

⁷⁷ Пера Тодоровић, *Дневник*, 209. „Краљ Милан оставио је, после абдикације, Србију, али је понио у срцу непомирљиву мржњу на Књаза Николу и Црногорце. Никада им није могао име чути, да не дође у највећу јарост“ (Војвода С. Поповић, *Мемоари*, 345-346).

интимне пријатеље, којих није било превише.⁷⁸ Свакако да је на ово последње утицало и његово неуобичајено схватање појма пријатељства: „Какав ми је то пријатељ, који ме гони да радим ово или оно, што је добро; и који одобрава само она дела, која су добра. Ја тражим од пријатеља да ми одобри све шта радим, и да брани баш хрђава дела моја, јер добра дела и други ће бранити“.⁷⁹ Сматрао је да су му прави пријатељи само они који безусловно верују у његову памет и одобравају све његове поступке, ма колико они били неумесни: „Ја од мојих и династичких пријатеља тражим да се сваком мом акту клањају и с хвалом о њему говоре. Ја у томе идем тако далеко, да сматрам за право, мени оданог пријатеља онога, који би на пример, кад бих ја једног дана ишао по конаку и улицама у највећем неглижеу, налазио да ја то чиним са неким добро смишљеним рачуном“.⁸⁰ Такве своје „пријатеље“ он је највише и малтретирао, заузврат их штитећи и богато их награђујући. Неспорно је да је спадао у људе према којима нико није остајао равнодушан, било да су га безусловно подржавали, било да су му представљали непомирљиве непријатеље.⁸¹

Краљево понашање према породици није било битно другачије. Као што је већ помињано, према супрузи је исказао крајњу нетрпељивост, али, племенитије емоције није показао ни према мајци, за шта су, према Каљевићевом мишљењу, били заслужни намесници, који су га у адолесцентском добу огорчили разноврсним причама о

⁷⁸ Према Пироћанчевим тврдњама: „Краљ Милан није веровао ни у Бога, ни у људе, ни у љубав, ни у верност, ни у пријатељство, ни у правду, али је тврдо био убеђен да је свет створен цигло ради његовог уживања и провођења његове ћуди“ (М. Пироћанац, *нав. дело*, 469).

⁷⁹ У питању је краљев одговор на Мариновићеву примедбу да политика његовог министарства мора да буде усмерена на добробит целе земље, а да се од тога владарева личност не може одвојити (Н. Крстић, *Јавни животи*, 21. II 1877, АСАНУ, бр. 7202). У образложењу разлога због којег је одбио да се прихвати положаја управника вароши Београда, Јован Авакумовић је Каљевићу рекао и следеће: „Кнез Милан зна, да ја нећу да му чиним услуге као Јоксић, с тога се ја не бих могао одржати на положају управника. Кнез Милан тражи, да управник служи њему лично, а не Министарству. По мом карактеру, ја то нећу и не могу да радим, јер сматрам да сам дужан савесно служити и кнеза и Министарство. Кад знам да кнез хоће противно, да управник има служити њему лично, онда је боље да, примањем овог положаја, не долазим у могућност избора, да будем неисправан или према кнезу или према министру, ако би међу њима било какве несугласице. А да до овог последњег може доћи, верујем по томе, што знам да кнез Милан према својој несталности у опште, слабо коме министру верује“ (Ј. Авакумовић, *Мемоари*, АСАНУ, бр. 9287/II).

⁸⁰ Љ. Каљевић, *нав. дело*, 51.

⁸¹ Б. С. Николајевић, *Из минулих дана*, 95.

њеном распусном животу.⁸² Са сином Александром имао је знатно приснији однос. Још као дете Александар се налазио у ситуацији да буде сведок неслоге међу родитељима и да расте у разбијеној породици, где су уместо речи љубави размењиване увреде и оптужбе.⁸³ И поред тога што се непосредно по Александровом рођењу, као размажен и егоцентричан, осетио запостављеним због преусмеревања краљичине пажње на сина, током година се између оца и сина изградио однос пун нежности, тако да је Наталија чак замерала супругу да га је распустио до те мере да детету не представља никакав ауторитет.⁸⁴ Милан се потрудио да му обезбеди добре васпитаче и наставнике,⁸⁵ па се, рачунајући на сличност у погледима и темпераменту, а сматрајући лично искуство прихваћеним моделом понашања, чак потрудио да сину обезбеди и одговарајуће сексуално образовање.⁸⁶ Међутим, када је схватио да Александар планира да се ожени Драгом, на све начине покушавао је да га од те намере одговори, вршећи на њега притисак, као што је подношење оставке на команду активне војске.⁸⁷

Када је сазнао вест о склапању брака између Александра и Драге, краљ Милан се, поражен, остарео, „гушио у плачу кад је дознао са каквом се неприликом његов син оженио“.⁸⁸ Описујући сина као незахвалника који је упропастио династију, није скривао своју жељу да га види мртва или збаченог с престола.⁸⁹ Ипак, одустао је од одласка

⁸² Љ. Каљевић, *нав. дело*, 31.

⁸³ Распад породице је сигурно у значајној мери утицао на стабилност младог Александра. Коста Христић је његово стање описао на следећи начин: „Догађаји у Визбадену, кад је одузет од мајке да буде доведен оцу, очевидно су у његовој детињској души оставили силан утисак. У његовим очима огледала се, за његове године необична повученост, прикривена узбуђеност, коју су одавали чести и ако тренутни нервни трзаји на невеселом лицу. Ово несрећно дете, осуђено да буде сведок неслоге и раздора, а не топлине и љубави у кући у којој се родило, будило је дубоко сажаљење и тешку слутњу о судбини која га је чекала“ (К. Н. Христић, *Зайиси сїарог Беоџрађанина*, књ. II, Београд 1925, 69).

⁸⁴ Краљица Наталија, *нав. дело*, 118.

⁸⁵ Поред гувернера Лазе Докића, Александрови професори били су професори Велике школе Светомир Николајевић и Љубомир Недић.

⁸⁶ Таса Миленковић је мишљења да је краљ Милан свесно потурио Драгу Машин сину, очекујући да ће лако моћи да је се ослободи кад то буде пожелело. Миленковић је тврдио да га је престонички префект Бадемлијћ уверавао да је упозоравао краља на синовљеве везе са Драгом, а да је овај то прихватио с подсмехом. Види: *Тасин дневник*, 379. Међутим, на основу других извора јасно је да је веза краља Александра и Драге успостављена без удела краља Милана.

⁸⁷ *Исїо*, 377, 378; Војвода Г. Вуковић, *Мемоари*, књ. 3, 232.

⁸⁸ В. Јовановић, *нав. дело*, 488.

⁸⁹ В. Ј. Петровић, *Мемоари*, АСАНУ 7247/IX (*Драгијада III*).

у Београд са намером да утиче на поништење брака, очекујући да ће се Беч противити овој његовој намери, али и због страха да би могао да изгуби апанажу, која му је била једини извор прихода.⁹⁰ Уместо тога, правдајући се да је одустао од пута јер жели да избегне избијање рата у Србији, ковао је планове о свргавању сина и стварању персоналне уније Србије с Бугарском, под краљем Фердинандом, или с Румунијом, под краљем Карлом.⁹¹ Као да призива и предсказује синовљеву смрт, изјавио је Вукашину Петровићу: „Ако народ српски пропусти шест месеци и ништа не предузме противу срама који му наноси онај несрећник, онда, верујте, неће никада ништа ни предузимати“.⁹²

Идентификујући сина са собом, краљ Милан је начинио крупну грешку. Осим у појединим навикама, које су настале као резултат сличних околности одрастања и образовања, они су се знатно разликовали, почевши од темперамента, складности брачног живота, па до особина као што су љубазност, природност, штедљивост и многе друге. За разлику од краља Милана, експлозивног и преосетљивог и, што је зачуђујуће, и поред изражене проицљивости, изузетно лаковерног, чак и сујеверног,⁹³ краља Александра су одликовале подмуклост и хладноћа, која се понекад исказивала као потпуна неосетљивост, без обзира на то о коме да је реч.⁹⁴

Краљ Милан имао је и ванбрачног сина Ђорђа из везе са Артемизом Христић.⁹⁵

Оно, међутим, што нису покушавали да оповргну ни краљеви најљући опоненти, већ су, напротив, у свакој прилици то истицали, била је Миланова изузетна интелигенција.⁹⁶ Јован Авакумовић није скривао одушевљење краљевом ревношћу и вештином вођења седница Уставног одбора, којима је овај председавао непосредно пре абдикације. Не само да је говоре чланова одбора слушао с великом пажњом, да је зналачки водио дискусију и умесно учествовао у њој, већ се истицао

⁹⁰ В. Јовановић, нав. дело, 488; В. Ј. Петровић, *Мемоари*, АСАНУ 7247/IX (*Драгијада III*).

⁹¹ *Исто*.

⁹² В. Ј. Петровић, *Мемоари*, АСАНУ 7247/IX (*Драгијада III*).

⁹³ Краљица Наталија, нав. дело, 133.

⁹⁴ Љ. Каљевић, нав. дело, 70-71; С. Новаковић, нав. дело, 109.

⁹⁵ Вукашин Петровић наводи да се дете звало Обрен (В. Ј. Петровић, *Мемоари*, АСАНУ 7247/IV).

⁹⁶ „К. Милан је био човек са великим способностима, с којима је могао бити сретан и он и Србија“ (Војвода С. Поповић, *Мемоари*, 337); види и: Албер Мале, *Дневник са српског двора 1892-1894*. (приредила и превела Љиљана Мирковић), Београд 1999, 121; краљица Наталија, нав. дело, 112-113; Љ. Каљевић, нав. дело, 53; Војвода Г. Вуковић, *Мемоари*, књ. 3, 230, 245.

и изузетним памћењем, познавањем разноврсних предмета и разложним и логичним заступањем сопственог мишљења, као и аргументованим побијањем супротстављених ставова о појединим одредбама Устава.⁹⁷ Аћим Чумић⁹⁸ је краља Милана хвалио као необично даровитог човека, који „уме да направи најфиније дистинкције; улази у дубљину предмета; с неодољивом логиком разлаже ствар“, па је чак изјавио и да би најбоље било да може истовремено да буде и владар и министар.⁹⁹ Крстић је сматрао да краљ „долази у ред најбистријих људи; он је брзог схватања, јаког памћења, и има знања и о ономе што није учио, а што научити не зна се ни да је прилике имао“.¹⁰⁰ Осим тога, сматрао је да има изражен говорнички таленат и правилан изговор.¹⁰¹ За разлику од њега, у оцени краљевог беседничког умећа Тодоровић је био знатно суздржанији, наглашавајући да му је претерана увереност да поседује тај таленат више пута нанела штету.¹⁰²

Све речено о краљу Милану може да послужи као солидна основа за скицирање политичког портрета ове несвакидашње личности, посебно на плану унутрашње политике. И ту је јасно испољио своју страсну природу, уносећи емоције у партијску борбу, у коју се најчешће није укључивао као владалац, него као високи партијски представник, што се показало кобним и за њега и за Србију. Најсажетији, али истовремено и опис који погађа суштину његове поменуте делатности, следећим речима исказао је Пироћанац: „Превртљивост и лаж били су средства којима се краљ Милан служио у питањима унутрашње земаљске политике, а вешто руковање са неваљалим

⁹⁷ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, АСАНУ, бр. 9287/III.

⁹⁸ Аћим Чумић (1836-1901), политичар и професор Велике школе, министар унутрашњих послова и председник владе, изузетно цењен као правник и беседник.

⁹⁹ Н. Крстић, *Јавни живоић*, 11. XI 1874, АСАНУ, бр. 7200. Види и: *Тасин дневник*, 378.

¹⁰⁰ Н. Крстић, *Јавни живоић*, 10. VI 1887, АСАНУ, бр. 7207.

¹⁰¹ *Истио*.

¹⁰² „Уверен да лепо говори, он се заносио својим рођеним беседништвом и претрпавао је опонента неизмерном гомилом речи. Зато му се често дешавало да онако захуктан у говору каже више него што треба, више него што је он сам у почетку мислио казати“ (П. Тодоровић, *Дневник*, 238). Тодоровић је забележио да је током разговора о за њега битним темама, када је желео да потврди претходно речено, краљ уместо питања „је ле тако?“ често користио карактеристично назално изговорено „хе“, изговарајући га издвојено од остатка реченице (*истио*, 99). У покушају да га што више оцрни, слично је забележио и Пироћанац: „Хтео је да буде велики говорник и зачудио је свет својим несланим бесмисленим разметањем у говору коме никад није било краја, хтео је да буде писац и напунио је српске и стране листове лажима, клеветата свакојаким и против своје жене, и политичних људи своје земље“ (М. Пироћанац, *нав. дело*, 470).

пожудама човекове природе, стављало му је час једну, час другу пол[итичку] странку у службу његове неразборите, непатриотске и пустошне [...] политике“.¹⁰³ Заиста, спретно и успешно манипулисање људима и њиховим слабостима показало се као успела формула за остварење разноврсних политичких циљева, па се краљ Милан њоме често служио. По Пироћанчевом сведочењу, краљ дуго није подносио Миту Ракића,¹⁰⁴ али, убрзо пошто му је Милутин Гарашанин¹⁰⁵ предао писмене доказе да је Ракић извршио проневеру током вршења службе, поставио га је за министра финансија.¹⁰⁶ Да је коришћење неморалних и корумпираних људи представљало део његове свесне и добро разрађене стратегије, потврђује у својим *Успоменама* и Ђока Јовановић. Када је Велимировић¹⁰⁷ краљу у једном разговору за Владана Ђорђевића¹⁰⁸ рекао да је он прљав човек, овај му је, насмејавши се, одговорио: „Па ја то знам. За прљава посла ја узимам увек прљаве људе“.¹⁰⁹

Краљеву несталност и бруталност у вођењу политичке борбе су осуђивали чак и његови дугогодишњи најближи политички сарадници, као што је то био Гарашанин.¹¹⁰ У појединим тренуцима испољавао је крајњу безосећајност и посредно је одговоран за смрт више политичких противника режима који је представљао.¹¹¹

Док му је то одговарало, није се либио да одржава на власти омражену напредњачку владу, која је била без стварне подршке у народу, али која је испуњавала све његове захтеве, укључујући и непрестано увећавање државног буџета, а како би се покрили краљеви

¹⁰³ М. Пироћанац, *нав. дело*, 470.

¹⁰⁴ Мита Ракић (1846-1890), преводилац и публицист, министар финансија у кабинету Николе Христића (1888).

¹⁰⁵ Милутин Гарашанин (1843-1898), политичар, председник владе, министар унутрашњих дела, председник Скупштине, посланик Србије у Паризу

¹⁰⁶ М. Пироћанац, *нав. дело*, 469. Каљевић је то објаснио на следећи начин: „Краљ Милан [је] на послетку дошао до уверења, да су слабост, подлост и себичност главне одлике српских политичара, и да за сваки његов каприц, може лако наћи послушне извршитеље“ (Љ. Каљевић, *нав. дело*, 52).

¹⁰⁷ Петар Велимировић (1848-1921), политичар (радикал), министар грађевина.

¹⁰⁸ Владан Ђорђевић (1844-1930), политичар, књижевник и научник, министар просвете, министар иностраних послова, пријатељ и лични лекар краља Милана.

¹⁰⁹ Ђ. Јовановић, *Моје успомене из дворског живоџа*, АСАНУ, бр. 14.206/2.

¹¹⁰ „Видело“, бр. 23, 24. II 1891.

¹¹¹ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, АСАНУ, бр. 9287/I. На предлог Владимира Јовановића да покаже великодушност према похапшеним вођама тзв. Зајечарске буне и тиме крунише постигнут успех, краљ је одговорио да „напротив, строга казна криваца обезбеђује будући мир [...] у том [је] уверењу и рачунао више на чврсту песницу, него на слободоумне уставне реформе“ (В. Јовановић, *нав. дело*, 471-472).

издаци, који су непрестано расли.¹¹² Као свог главног противника краљ Милан је препознао Радикалну странку, с којом се жестоко сукобио, не бирајући у тој борби средства да би остварио победу.¹¹³

Био је врло популаран у војсци, и то нарочито у круговима виших официра. Користио је сваку прилику да одликује и награђује војне старешине, никад не губећи из вида интерес својих мезимаца, које је својим ауторитетом штитио и у тренуцима у којима су цивилни службеници били шиканирани и гоњени. Војска му је узвраћала безграничном оданошћу и спремношћу да му послужи кад год му устреба.¹¹⁴ Како је стицао веће поверење у војску, тако је код њега све више расла потреба за потпуном доминацијом политичким животом Србије: „Може се са сигурношћу рећи, да краљ Милан са таким особинама карактера и темперамента, не би никад могао бити уставни владалац. То је он осећао, а у тренуцима искрености и признавао“.¹¹⁵

По сведочењу блиских савременика, било је веома тешко одупрети се краљевој челичној вољи, која је просто мрела, као и његовом снажном утицају. „Кад је хтео кога задобити, умео је употребити све ресурсе његове духовитости и љубазности, а кад то није успело, он се је свом необузданом енергијом латио заплашавајућих средстава“.¹¹⁶ У опхођењу с људима исказивао је особине које су саговорника плениле или су му импоновале, тако да су често његовом упливу подлегли и врло искусни политичари. Његов утицај је био толики да су савременици веровали да је његово дело државни удар изведен 1. априла 1893. године, иако се налазио ван земље, а да је краљ Александар био само извршилац.¹¹⁷

¹¹² На Авакумовићево питање зашто се поистовећује са таквом напредњачком странком, краљ је одговорио: „Зато што је то моја странка!“ (А. Васиљевић, *Моје усјомене*, 146).

¹¹³ Суштинска неслагања краља Милана и Радикалне странке изложена су у разговору вођеном између краља и Тодоровића (П. Тодоровић, *Српска ствар у Сјарој Србији. Усјомене на краља Милана*, 173-220).

¹¹⁴ Љ. Каљевић, *нав. дело*, 55-56.

¹¹⁵ *Исјо*, 53

¹¹⁶ *Исто*, 55.

¹¹⁷ „Млади краљ Александар не верујем да је сам зажелио власти пре рока, него је био спремљен утицајем других да, противно Уставу, насилно обори намеснике који су му служили верно и после годину дана предали му власт свечано пред Народном скупштином“ (А. Васиљевић, *нав. дело*, 159); „Већ тада се мислило, и говорило, да у свим извршеним пословима треба тражити проузроковача, руковоаца, саветодавца, или ма како га назвали, ван Србије – сваком паде на памет: Краљ Милан. [...] После извршеног државног удара била је јавна тајна да је 1. април извршен по упутству, и по руковођењу краља Милана“ (Н. Крстић, *Јавни животи*, 26. IV 1894, АСАНУ, бр. 7212);

Мало је оних који су деловали у краљевом ширем окружењу а који се могу похвалити да нису долазили у сукоб с њиме, пре свега услед његовог тешког карактера. У тренуцима велике љутине и раздражености постајао је необуздан и готов на све, што је, како је забележио један очевидац, стварало „тежак и врло чудан утисак“.¹¹⁸ Губећи на извесно време моћ рационалног резоновања, у љутини је могао истински да мрзи, али када би се смирио, исто тако лако могао је и да прашта, а самим тим и мржња му је губила на жестини.¹¹⁹

Судећи на основу сећања људи из његовог непосредног окружења, према потчињенима је био дрзак и садистички спреман да унизи, док је, истовремено, према моћним и јаким личностима показивао неуобичајену снисходљивост.¹²⁰ По краљичиној тврдњи, био је неспособан да поверује у племенита осећања и оданост; невоспитан, груб и сурово себичан, несрећан за себе и неспособан да пружи срећу другима.¹²¹ Иако плаховит, нестрпљив и нетолерантан, како каже Каљевић, „праве мушке куражи није имао“, па је закључио да одатле потиче „његова сувишна опрезност и неповерљивост [...] готовост да прими сваку денунцијацију и поклањање вере сваком анонимном писму“.¹²²

Краљ Милан није доживео да се помири са сином. Преминуо је осамљен у Бечу, у присуству двојице најприснијих пријатеља, само неколико месеци после Александрове женидбе, почетком 1901. На самртној постељи изјавио је да захтева да га не пренесе у Србију, већ

„Ну зна се да је Краљ Милан Докићу одмах честитао извршење државног удара. А поред тога, књига: *За Краља и оцабину*, која је, зна се, такође, штампана о државном трошку, говори о тадашњем састанку Докића са Краљем Миланом и о њиховом разговору о том државном удару“ (Ј. Авакумовић, *Мемоари*, АСАНУ, бр. 9287/III). О овом догађају недвосмислено говоре и В. Јовановић, *нав. дело*, 482-483, и С. Новаковић, *нав. дело*, 92-93.

¹¹⁸ П. Тодоровић, *Српска сивар у Сјарој Србији. Усиомене на краља Милана*, 311. Како Тодоровић даље пише: „Све ми је изгледало да ће у таквим тренуцима краља Милана ударити капља!“ (*истио*).

¹¹⁹ *Истио*, 312; Каљевић је краља Милана видео нешто другачије: „И ако сам неколико пута долазио у сукоб с њиме, због његове бујности и нетолерантности, опет се у главном не могу пожалити на њега. Вазда љубазан и предусретљив, он се је у тренуцима гњева могао брзо да поврати и обавести“ (Љ. Каљевић, *нав. дело*, 23).

¹²⁰ Краљица Наталија, *нав. дело*, 113. „Лажна скроз и сувише кукавична природа краља Милана уживала је кад је могла да згази непријатеља који је лежао у прашини, али он је дрхтао пред оним који му је право у очи гледао“ (М. Пироћанац, *нав. дело*, 470).

¹²¹ Краљица Наталија, *нав. дело*, 113.

¹²² Љ. Каљевић, *нав. дело*, 26.

да жели да га сахране у манастирску гробницу у Крушедолу. То је, наводно, изговорио уз горчином натопљено образложење: „Рекли су да је са мном из Србије отишло свако зло! Као добар Србин, нећу да се сад са мном мртвим то зло понова врати у Србију!...Кад им нисам требао жив, не требам им ништа ни мртав. Мртва би ме болело и вређало да са мном праве сад параде како ме жале и раширених руку дочекују, а јуче [су] предузимали мере да ме чак и из Беча отерају!“¹²³

Између краља Милана и српског народа постојао је крајње чудан однос. За живота мало ко га је од припадника грађанске елите до обичног сељака волео и веровао његовим изјавама и поступцима. Како је навео Пироћанац, нико у Београду није веровао да иза одступања краља Милана са престола није стајала некаква скривена интрига.¹²⁴ Непосредно пред краљеву смрт слично неповерење показали су и неки листови (као, на пример, *Србобран* и *Засијава*), који су пренели гласине да се он само претвара да је болестан како би приволео сина да га позове да се врати у Србију.¹²⁵ Ипак, и поред свега тога, како је забележено, вест о смрти краља Милана изазвала је сузе бројних његових поданика и сународника како у Србији, тако и ван њених граница.¹²⁶

Мемоарска литература у којој је реч о кнезу и краљу Милану веома је богата. Тема *Кнез и краљ Милан у мемоаристици* заслужује да буде посебно и подробно истражена али и написана много опширније, па се овај рад, написан на основу неких, по нашем мишљењу, најзначајнијих мемоарских текстова, може сматрати само скицом за шири и свеобухватнији портрет тог нашег, с научног становишта, веома занимљивог и контроверзног владара. У сваком случају, мемоаристи су Милану, његовом начину владања и понашања, његовим карактерним особинама, врлинама и манама поклонили велику пажњу, већу него било ком другом српском владару XIX и XX века.

¹²³ *Истио*, 350-351.

¹²⁴ М. Пироћанац, *нав. дело*, 466.

¹²⁵ П. Тодоровић, *Дневник*, 352. Б. С. Николајевић, *Из минулих дана*, 152.

¹²⁶ *Истио*, 348-349.

Petar V. KRESTIĆ

THE PRINCE AND KING MILAN IN THE MEMOIRS

Summary

The paper arose from the need to emphasize the fact that the memoirs concerning the prince and king Milan is very rich and diverse, so that it deserves to be properly studied, and topics it covers more thoroughly covered and written about.

The paper *The Prince and King Milan in the Memoirs* originated from, in author's view, the most significant memoir treatises about this personality, and it could be seen as an outline for a wider and more general portrait of this our, from a scientific point of view, very interesting and controversial ruler. Based on this contribution, it can be noted that writers of the memoirs about the King Milan Obrenović IV, paid greater attention to his education, his way of ruling and behaving, his character traits, his virtues and flaws, than to any other 19th and 20th century Serbian ruler.

The contribution also analyzes a number of topics and problems related to this ruler, beginning with his marital and family relations, his Austrophilia, as well as different changes, over time, in conducting interior and exterior policies, his relationship to Montenegro, political parties in Serbia, and numerous other issues.